

Megjegyzések egy magyar szócsalád történetéhez

BÁRCZI GÉZA (SzófSz.) az *iszkol* 'sich davonmachen, fortscheren' címszó alatt mindössze annyit állapít meg ennek az igének az eredetéről, hogy az valószínűleg az *iszki!* kutyaúzó indulatszó származéka. Azonban semmi közelebbit nem mond az összefüggés természetéről és az indulatszó eredetéről, sőt ez utóbbit fel sem veszi külön címszónak szótárába. Ebből talán arra lehet következtetni, hogy ő az *iszki!* indulatszót elemezhetetlennek, esetleg egyesesen ősi nyelvelemnek képzei. Pedig ha egyéb nem, ennek a kutyaúzó indulatszónak terjedelmes volta arra utal, hogy nem egyszerű nyelvelemmel s éppenséggel nem ősi szóalkotással van itt dolgunk, hanem új eredetű származékkal.

HORGER ANTAL (Melich-Eml. 157) az *iszkol* igét ítélte alapszónak, s ebből származtatta az *iszki!* kutyaúzó indulatszót. Szerinte a szobában alkalmatlankodó kutyát régebben az *iszkolj ki!* kiáltással kergethették ki, a gyakori használat következtében azonban ez a kiáltás *iszki!*-vé rövidült, s elszakadt az *iszkol* ige családjától, önálló indulatszóvá vált, majd játszi szónyújtással *iszkiri!* változata is keletkezett. Ami az *iszkol* ige eredetét illeti, az nem egyéb szerinte, mint a BUDENZ által (MUSz.) kikövetkeztetett *isz-fluere, currere* igető gyakorító *-kol/-köl* képzős származéka. Ugyanennek az *isz-* tőnek származékai a régiségben található kezdőképzős *iszamik* és *iszamodik* igék is, amelyeknek eredeti jelentése 'futni kezd' lehetett, majd ebből fejlődött a 'csuszamodik' jelentés. Horger idevonja még MÉSZÖLY GEDEON és NYÍRI ANTAL (NépNyv. I, 202) véleménye alapján az *iszonyú* melléknevet is, amely eredetileg az *iszamik* igeneve volt *iszamó* alakban, de aztán hang- és jelentésváltozások révén elkülönült a nyelvhasználatból egyébként is kiveszett *iszamik* ige családjától. Amint látjuk, Horger meglehetősen tágra vonta az *iszkol* ige családjának körét, egyben pedig — a Budenztól finnugornak tekintett *isz-* tő alapján — az egész szócsaládot finnugor örökségnek ítélte nyelvünkben.

Horger véleményének azonban több körülmény ellentmond.

Először is Budenznek az az etimológiája, amelyre Horger támaszkodik, ma már — úgy látszik — a szakemberek körében elavultnak számít. Budenz a finn *juokse-* 'currere, fluere' igével egyeztette az *iszamik* meg az *iszkol* igeinkből kikövetkeztetett *isz-* tövet. HAKULINEN (SKRK. II, 11) ezzel szemben a finnugor kornál fiatalabb finn szavak közt sorolja fel a *juosta* igét, tehát azok közt, amelyeknek a legtávolabbi rokon nyelvek — az ugarság — köréből nincsenek megfelelői. TOIVONEN a maga finn etimológiai szótárában (Suomen kielen etymologinen sanakirja I) a *juosta* címszó alatt annak megfelelőiként csak a legközelebbi rokon nyelvek köréből hoz biztos adatokat, az egyébként megemlített lapp adatokat is megkérdőjelezi, s így a finn *juosta* igét nem tartja

finnugor eredetűnek. COLLINDER (FUVoc.) nem vette fel szótárába sem a magyar *iszkol* igét, sem az *iszki!* indulatszót, sem pedig az *isz-* 'fluere, currere' igetövet. Viszont a finn *juokse-* igető megfelelései közt említi a magyar megfelelőt is, de nem az *isz-* 'fluere, currere' szót, hanem az *iv-* 'to spawn; to pair, copulate (esp. of fish)' igét. Ez a néhány utalás talán elegendő is annak igazolására, hogy — Horger véleményével szemben — a magyar *iszkol* nem lehet finnugor még abban az esetben sem, ha feltesszük, hogy az valóban egy régi magyar *isz-* 'fluere, currere' igető származéka.

Ez utóbbi feltevés azonban korántsem mondható biztosnak. Igaz, vannak a magyarban — ha kis számmal is — *-kol/-köl* gyakorítóképzős igei származékok. Feltűnő azonban, hogy az *iszkol* ige jelentésén semmiféle gyakorító mozzanát nem érzik, holott egyéb *-kol/-köl* képzős szavainknál a képzőbokor jelentéselhomályosulása nem történt meg (vö. *leskel, pörköl, tudakol, tuszkol, tüsszköl* stb.). Ez arra mutat, hogy mégsem *-kol* képzővel s így nem *isz-* tövel van itt dolgunk. Aztán bizonyára nem lehet pusztá véletlennek tekinteni azt sem, hogy a NySz. nem ismeri sem az *iszki!* indulatszót, sem az *iszkol* igét. Kétségtelen, hogy mindkét szó csak újabban tűnik fel nyelvünkben — egy olyan korban, amikor az állítólagos *isz-* 'fluere, currere' fő már nem élt, csak egyes elhomályosult származékai voltak meg, így azonban az *iszkol* és az *iszki!* aligha származhatik az *isz-* igetőből. Ha azonban így áll a dolog, akkor ismét időszerűvé válik a nyelvtudomány számára az *iszkol* és az *iszki* szavak eredetének kérdése.

Az kétségtelennek látszik — Bárczi is, Horger is ezt vette kiindulópontnak szómagyarázatában —, hogy a kutyaüző *iszki!* indulatszó és az *iszkol* ige valahogyan összetartozik. A két szóalak közt olyan megfelelés van, mint a *táncol* ige és a *tánci!* játszi felszólítómód közt. Ez utóbbi szóalakot véleményünk szerint CSÜRY BÁLINT (MNy. XXV, 128—9) értékelte helyesen akkor, mikor annak *i*-jében a kicsinyítő *i* képzőt sejtette. A dajkanyelvben közönséges *tánci-tánci mamának!* felszólítás eredeti értelme eszerint 'táncoska (legyen) a mamának'. Mivel azonban így a *tánci!* névszói kifejezéshez felszólító értelem fűződött, a nyelvérzék a *táncol* igéhez kapcsolta, s annak felszólító módjaként kezdte érteni. Az a kérdés mármost, lehet-e ilyenféleképpen magyarázni az *iszki* : *iszkol* viszonyát. Eredet szempontjából semmiképpen sem, hiszen nem tudunk rámutatni olyan főnévre, amelyből az *iszki!* indulatszó előállhatott volna. Ezzel szemben kétségtelen, hogy az *iszki!* második eleme, a *-ki* azonos a *ki* igekötővel. Mi lehet azonban az első eleme, az *isz-* ? CZUCZOR—FOGARASI (A magyar nyelv szótára) ezt az *iszamik* stb. igékből elvont, s menést, mozgást jelentő *isz-* gyökből származtatja — minden közelebbi alaktani és hangtani magyarázat nélkül. Mi magunk azt tartjuk, hogy nem egy elvont *isz-* gyöknél kell kereskednünk (aminek nehézségeit fentebb már láttuk), hanem egy másik „menést, mozgást jelentő” igénknél: magánál a *men-* 'gehen' igénél.

Hogyan is szokták a szobában alkalmatlankodó kutyaát teljes, mondat értékű kifejezéssel kikergetni? Úgy, hogy *nem mész (= mégy) ki!* Az *é-t* *i*-re váltó, azaz az *i*-ző nyelvjárásokban ez a kifejezés így hangzik: *nem mész ki!* Tudvalevő, hogy a felszólító formák, ha szigorítani akarjuk a felszólítást, a megismétlés alkalmával egyre rövidebb hangalakot igyekeznek felvenni. A tömörítésre való törekvés eleinte csak a kifejezés teljes hangtani egybe-egjtésében, továbbá a hosszú *i* megrövidülésében nyilatkozik: *nem-mész-ki!* A rövidebb és egyben hatásosabb kifejezésre való törekvésre vezethető vissza az is, hogy a tagadást a megfelelő állító kifejezéssel igyekszünk felcserélni.

Ennek előfeltétele, hogy az egyébként már teljes hangtani egységbe olvadt *nemmiszki!* kifejezésben még a nyelvtudat érezte a *nem* tagadószt, a *megy* ige *mész* alakját azonban már nem. Az *i* magánhangzó rövidítése mellett ugyanis a kettős *mm*-et is rövidíteni igyekeztek, vagy legalábbis azt gondolták a beszélők, hogy a kettős *mm* csak a komótos, kényelmes beszédmódban gyakran jelentkező kettőzés eredménye eredeti egyszerű *m* helyén, mint például *sebesen* eredeti *sebesen* helyett. Egy ilyenformán kialakult vagy legalábbis a nyelvtudatban felmerült *nemiszki!* kifejezést azonban a nyelvtudat csak így elemezhetett: *nem-iszki!* Ebből született meg a negatív értékű kifejezés mellé a pozitív jelentésű és erős felszólító értékű, egyben elemeiben elhomályosult s indulatszóvá formálódott *iszki!*

Az így előállott új nyelvelem, az *iszki!* kutyaűző indulatszó aztán továbbí új nyelvelemeknek vált kiindulópontjává és alapjává. Mindenekelőtt az *iszkol* ige keletkezett belőle, amelyet szintén a kutyaival kapcsolatban használunk, vagy ha emberre alkalmazzuk, világosan érezzük annak átvitt jellegét. Az új származék azonban nem egyszerű képzéssel, hanem analógia útján alakult ki. Analógiának kínálkozott a *tánci* : *táncol* viszony:

$$\cdot \text{ tánci} : \text{táncol} = \text{iszki} : x,$$

amelyből

$$x = \text{iszkol}$$

Ahogy a *táncol* ige az *-l* elemet érezzük 'vmit művel' jelentésű képzőnek, ugyanúgy az *iszkol* ige is csak az *-l* végső mássalhangzót értjük képzőnek, nem pedig — ahogy Horger gondolta — a *-kol* elemet.

Egyes nyelvészeink a történetiség buzgalmában minél több nyelvelemet igyekeznek az ősidők homályába visszatalni. Nem árt tehát olykor rámutatni arra, hogy nyelvtörtemés ma is folyik, mégpedig a régi nyelvkincs olyan átfarmálásával és átértékelésével, hogy az előállott új szók eredetiség dolgában vetekszenek legősibb szavaink tősgyökerességével.

PAPP ISTVÁN

Zur Geschichte einer ungarischen Wortfamilie

Den bisherigen Erklärungsversuchen gegenüber (GÉZA BÁRCZI, SzófSz, s. v. *iszkol* ; ANTAL HORGER, Melich-Emlékkönyv 157) stellt der Verfasser fest, daß die Interjektion *iszki*, mit der man Hunde verscheucht, und das Verb *iszkol*. 'sich davonmachen, fortscheren' zu den inneren Neuerungen und den jüngeren Schichten des ungarischen Sprachschatzes gehören.

Wenn man den im Zimmer ungelegenen Hund hinausjagen will, sagt man oft: *nem mész* (= *mégy*) *ki!* 'gehst du nicht hinaus'. In den Mundarten, die *é* zu *i* verwandeln, lautet der Ausdruck: *nem mész ki!* Bekanntlich nehmen die Formeln der Aufforderung in gestrengem Tone bei der Wiederholung stets eine kürzere Lautform an. Das Streben nach Gedrängtheit zeigt sich zuerst nur in der zusammenfließenden Aussprache des Ausdrucks, ferner in der Verkürzung des langen *i*-Lautes und in der Vereinfachung des geminierten *mm* : *nem-mész-ki* > *nemmiszki* > *nemiszki*. Ein so geformter oder im Sprachbewußtsein wenigstens so vorhandener Ausdruck *nemiszki!* konnte aber vom Sprachgefühl nur so zerlegt werden: *nem-iszki!* Daraus ist neben dem negativen

Ausdruck auch ein positiver mit starker Aufforderungsbedeutung entstanden, der — in seinen Elementen verdunkelt — sich zu einer Interjektion *iszki!* umbildete.

Das so entstandene neue Sprachelement, die Interjektion *iszki!*, wurde dann Ausgangspunkt und Grundwort weiterer neuer Sprachelemente. Vor allem entstand daraus das Verb *iskol*, das man gleichfalls oft im Zusammenhang mit Hunden gebraucht. Die neue Ableitung ist aber nicht durch einfache Weiterbildung, sondern durch Analogie entstanden. Als Analogie hat sich das Verhältnis *tánci* 'Tänzchen; tanze!': *táncol* 'tanzen' empfohlen, also *tánci* : *táncol* = *iszki* : *x*; woraus $x = iskol$.

ISTVÁN PAPP